

Fig. 1. Gl. Haderslev. Ydre, set fra sydøst.

E. M. 1952

GAMMEL HADERSLEV KIRKE

Kirken, der nu ligger i Haderslev by, var i middelalderen indviet til *S. Søren* og kaldes stadig blandt befolkningen Severins kirke. Kirken, der 1309 benævnes capella, var allerede dengang skænket til kollegiatkapitlet ved Frue kirke¹ med fuld patronatsret og fritagelse for alle biskoppelige afgifter, hvorfor den overhovedet ikke nævnes i det ældste cathedralicregister og i det yngre opføres uden afgift sammen med Frue kirke². Ved reformationen blev den hertugelig, og efter hertug Hans' død 1580 kongelig. Dog synes byens magistrat, der her som i alle købstæder havde valgret — ikke kaldsret — til andenpræsteembedet, også at have haft med den at skaffe. I hvert fald er et afslag fra 2. marts 1773³ fra overretten på Gottorp om kirkens udvidelse ikke, som man kunne vente, stilet til Haderslev provsti — skønt provsten ifølge Rhode⁴ havde jus patronatus

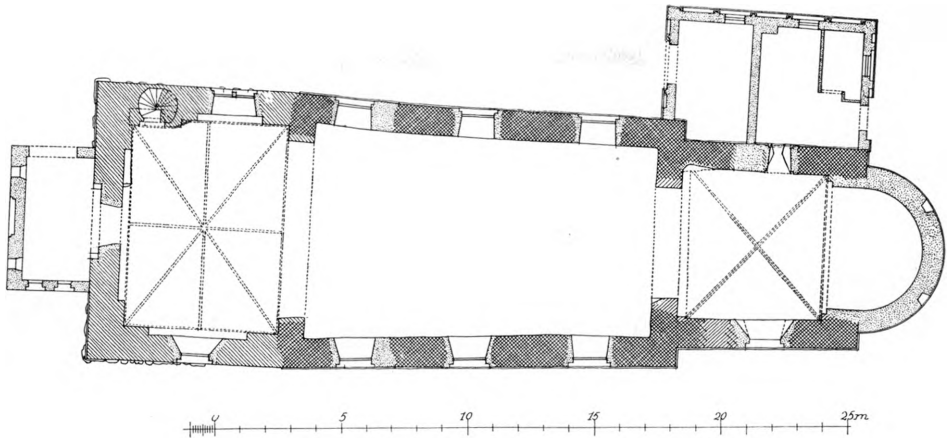

Fig. 2. Gl. Haderslev. Plan. 1:300. Målt af El. M. 1951.

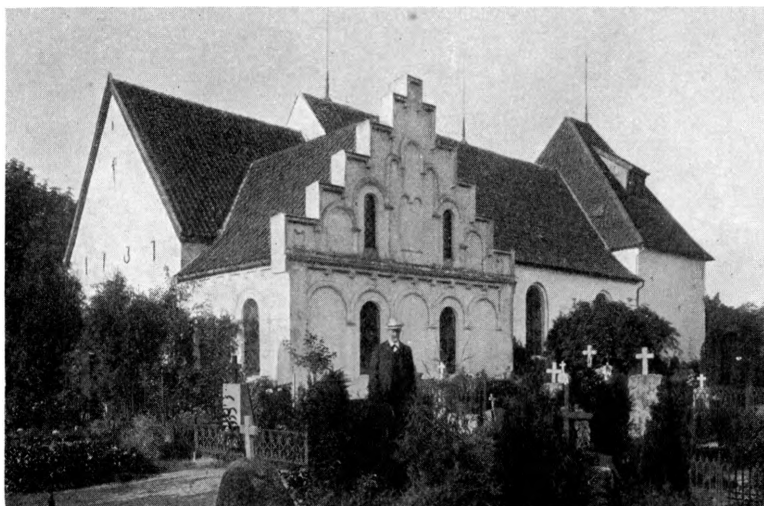
— men til magistraten. 4. marts 1743⁵ bifaldt kongen, at der i begge hertugdømmer afholdtes en kollekt til fordel for kirken, hvis bygfældighed betegnes som »notorisk og stor«.

En helligkilde, kaldet »Fruenshuh, findes i sognet, nordvest for Dyringkær⁶.

Kirken ligger vestligt i byen, på nordsiden af Haderslev Dam, fra hvilken kirkegården stiger terrasseformet op mod bygningen. I vest hegnes kirkegården af en mur fra 1954, i nord af bebyggelse, i øst af en cementmur og i syd, mod fjorden af en række gamle kastanietræer; regnskaberne nævner flere gange østsidens plankeværk, og af undersøgelseskommissionens beretning fra 1711 (rtk.) fremgår det, at »den vestre og nør side bliver årlig gærdet«; 1816 havde vestsiden dog forlængst fået plankeværk⁷. Terrasserne er dels sat af granitkvadre, dels af gamle gravsten. Kirkegårdens (indtil 1954) eneste indgang, som findes mellem husene i nord, har port og to låger fra 1877 af smedjern mellem stenstolper⁸. 1874 erhvervedes et jordstykke ved Ribe landevej til anlæggelse af en assistenskirkegård⁹.

Kirken består af romansk kor og skib, gotisk tårn (forhøjet 1912), sakristi med ligkapel på korets nordside fra 1877—78, våbenhus vest for tårnet fra 1912 og apsis¹⁰ fra 1926. Et våbenhus og et sakristi, begge sikkert middelalderlige, samt et våbenhus fra 1800'erne er nedrevet. Kirken har nogen afvigelse til nord.

Den romanske *granitkvaderkirke*, kor og skib, har en 5 cm fremspringende hulkantsokkel; på det gotiske tårns hjørnekvadre, som må hidrøre fra skibets vestsokkel, findes hjørneknopper af form som et menneskehoved. Skibet er godt een meter bredere i vest end i øst, og dets murhøjde er 4,5 m over sokkel. Korets indvendig stærkt smigede nordvindue er blændet i ydre murflugt, hvor det måler 116 × 49 cm, mens den indvendige bredde er ca. 105 cm; to

Hude

Fig. 3. Gl. Haderslev. Ydre, set fra nordøst, før tårnets forhøjelse 1911.

romanske vinduesindfatninger (udv. 115×49 cm), som er indmuret i apsidens og tilhugget efter dennes krumning, skal efter sigende stamme fra korets øst- og sydmur¹¹; alle tre vinduer har monolitoverligger og -sålbænk. Skibets to nordvinduer, der ligeledes var stærkt smigede indvendig, blev først ødelagt efter 1871¹². Begge skibets døre er tilmuret i forrige århundrede, men deres pladser kendes endnu i den brudte sokkel; den nordre har haft en bredde på knap 120 cm, mens den søndre var helt oppe på 203 cm, hvilket sammenholdt med det halvvejs bevarede kilestensstiks store højde (285 cm over sokkel) viser, at syddøren udvendig må have været forsynet med een eller to false, hvori der kan have stået søjler. I det nuværende våbenhus' vestgavl er der indmuret et rundbuet tympanon, som ifølge Haupt (V, 313)¹³ skal stamme fra norddøren; tympanet, der prydes af et kors flankeret af sol, måne og to træer, er stærkt ophugget. Hverken triumfbuen eller de oprindelige taggavle er bevaret.

Ændringer og tilføjelser. Et rundbuet, smiget vindue vestligt i korets sydmur blev afdækket 1952; det er af munkesten og stammer antagelig fra senromansk tid. Fra gotisk tid stammer den spidse triumfbue og korets højtspændte *krydshvælv*, der kun har skjoldbuer i øst og vest; ribberne har pærestavprofil, nedre halvdel af den nordøstre er dog retkantet, men hvælvingen er helt om-muret på dette sted; kapperne er halvsten tykke, muret af usædvanlig lange sten (32 cm) og forsynet med helstens rulskeftemurede overribber.

Det med skibet jævnbrede *tårn*, hvis mure inden forhøjelsen kun var godt en meter højere end skibets (fig. 3), er af munkesten i munkskifte, men i

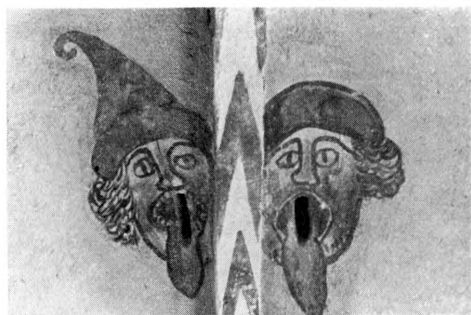
Fig. 4. Gl. Haderslev. Interiør, set fra vest.

K. M. 1952

dets vestmur er der mange kvadre fra skibets vestgavl. I højde med skibets murkrone har tårnets nordmur to små cirkelblændinger. Tårnrummet, der står i forbindelse med skibet ved en stor, spidsbuet arkade, har til hver af de frie sider en bred spareblænding (den søndre spids, de andre fladbuede), hvis sål ligger 45—60 cm over nuværende gulv; i nordblændingen er der et lille, fladbuet, tilmuret vindue og i syd spor efter et større. Rummet dækkes af et samtidigt, ottedelt, krydshvælv med kvartstensribber, der mødes om en slutskive; på oversiden har diagonalribberne helsten brede, lette overribber med trinkamme. Fra tårnrummet er der gennem en fladbuet, falset dør, hvis underkant ligger to trin over nuværende gulv, adgang til trappen i nordmuren; skakten er oval, spindelen retkantet, loftet af fladbuede, udkragede binderstik, og trappen munder ud i en lille, fladbuet gang ud for hvælvingens nordvestre lomme. Indtil 1911 havde tårnet et lavt tagværk med helvalme i øst-vest og små kviste i syd, vest og nord; taget var tækket med bæverhale. Muren har talrige jernankre og i vest årstallet 1772.

Sakristi og ligkapel på korets nordside er en pseudoromansk bygning fra 1877—78 (bygningsinspektør Fischer, Haderslev)¹⁴.

Tårnets forhøjelse med to stokværk og et spir af Tørninglen-typen er fra

E. M. 1951

E. M. 1951

Fig. 5—6. Gl. Haderslev. Kalkmalede vrængemasker på tårnhvælvingen (p. 225).

1911—12 (arkitekterne N. Jürgensen og Peter Jürgensen Gram, begge af Haderslev)¹⁵.

Våbenhuset ved tårnets vestside er samtidigt med tårnforhøjelsen, men det indeholder muligvis rester af et ældre †*våbenhus*, som svarede helt til det, der 1889 opførtes ved Bjerning kirke (Sdr.-Tyrstrup hrd.) og nedreves 1937. I våbenhusets vestgavl er norddørens tympanon indmuret (sml. ovfr.).

Apsiden fra 1926 er af gule sten på skråkantsokkel, og det indre har halvkuppelhvælv (bygmester Jürgensen, Haderslev).

Et sikkert middelalderligt †*våbenhus* lå foran kirkens syddør, hvor det har efterladt sig et svagt spor på muren; ifølge undersøgelseskommissionen fra 1711 (rtk.) var det 10 alen i kvadrat, bygget af brændte sten og teglhængt.

Et †*sakristi* på korets nordside, som blev nedrevet 1877, var formentlig sengotisk; det målte ca. 5 × 5 m, og på nordvæggen fandtes en *kamin*¹⁶.

Korets østgavl er ommuret af små, gule sten, formentlig 1772, hvilket årstal sammen med initialerne HPF fandtes på gavlen indtil apsidens opførelse. Skibets østgavl blev omsat 1837, da kirken som helhed blev istandsat; ved denne lejlighed forsvandt blytaget fra koret og »de syv fag« på skibets nordside.

Kirken står hvidkalket, tårnforhøjelse, våbenhus og apsis dog i blank mur. Tagværkerne over kor og skib er middelalderlige, af eg, men omsatte og supplerede; apsiden har blytag, de øvrige bygningsafsnit tegltag; vindueskarmene af træ med blysprosser stammer fra 1940. Skibet har loft af gamle egebjælker indklædt med gråmalede brædder, korhvelvet er hvidkalket, og apsiden forsynedes 1952 med fresker, da korets indre istandsattes (arkitekt Rolf Graae).

†*Solur*. En solskive anskaffedes 1838⁷.

KALKMALERIER

Tårnhvelvet har naive, sengotiske kalkmalerier udført i blåt og rødt, men stærkt restaurerede 1912 af A. Wilckens. På ribberne og løberskiftet i øst og

K. M. 1952

Fig. 7. Gl. Haderslev. Apsidens freskodekoration, 1952, af Hjalte Skovgaard (p. 225).

vest er der sparremønster og nederst på kapperne primitive planter, hvoraf de fleste vistnok er nymalede. Omkring de små huller i hvælvsviklerne findes store brølemasker med spidse huer; i sydvest udgår der fra det ene hul en arm med et sværd og i nordøst en arm, som støder efter et narrehoved (fig. 5-6). På vestkapperne bag orglet ses i nord en løbende mand med hævet økse og en trebenet gryde med slikkende hund(?), i syd en bisp med stav foran en stor blomsterkande¹⁷.

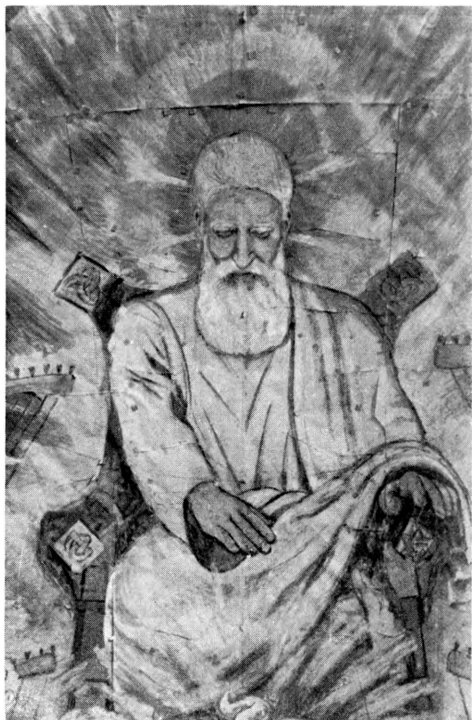
Korets østvæg var indtil apsidens opførelse helt dækket af et landskabsmaleri, restaureret 1871, med oliebjerg og Jerusalem¹⁸.

Apsidens fresker (fig. 7, 8), udført 1952 af Hjalte Skovgaard, viser i grønne, gule og hvide farver det apokalyptiske himmerige.

INVENTAR

Alterbordet er af granit, halvrundt, på tre piller, gjort 1951-52 efter tegning af arkitekt Rolf Graae.

Alterklæde fra 1689, 55 × 132,5 cm, af rødt klæde sammensyet på midten, med guldgaloner langs kanten og tre reliefbroderede, symmetriske våben-

E. M. 1951

Fig. 8. Gl. Haderslev. Apsidens freskodekoration. Detail af karton (p. 225).

væg; i oprindelig skikkelse har den svaret til altertavlen i Fole (Frøs hrd.), med hvilken den har næsten identiske storsøjler. Det kvadratiske storfelt flankeres af fyldinger, foran hvilke står frie, joniske søjler med beslagværksprydbælter. Den kraftigt profilerede og forkrøbbede gesims, der er delvis fornyet, har beslagværksfladsnit på undersiden. Tavlen er i ny tid malet med gråt og hvidt, søjlerne marmorerede. I postamentfeltet skimtes ældre skrift. Maleriet, olie på træ, fra o. 1750, forestillende nadveren, er malet efter samme (italienske) forlæg som altertavlemalerierne i Hoptrup (Haderslev hrd.) og Magstrup (Gram hrd.), men ikke af samme maler. En gråbrun søjlehal danner baggrund for hovedscenen, og i forgrunden til venstre er der et blåt draperi; på gulvet, forrest i billedplanet, er anbragt en kumme og en kande. Kristus og disciplene er iført farverige gevandter, hvor rødt dominerer; de opvartes af en tjener i baggrunden.

Altersølv. Kalk, nyere, af plet. Disk, »Von Neuen umgemagt 1780« indprikket under foden sammen med to mestermærker, CO, for Haderslevguldsmiden Claus Otzen (Boje 1580); på randen graveret et bladagtigt kors i cirkel samt »B S 83«. Glat *oblataeske* og *vinkande* af sølv, »Givet 1930 til Minde om 16. Januar 1907«. En *oblataeske* og en *vinkande* af plet, sidstnævnte nu anvendt som dåbs-

skjolde under initialer. De to yderste våbens mærke er lykkehjulet, og hjelmene har kun vesselhorn; initialerne er PHE og SHE, det midterste indeholder et af to pile gennemstukket hjerte foran en mur, under tre seksoddede stjerner; som hjelmtegn tjener en halv hjort til venstre. Over våbenet A B og under 1689. Nu ophængt i glas og ramme på sakristiets vestvæg. — 1907 eller 08 anskaffedes et »Antependienstreifen mit Borden und Franze« fra diakonisseanstalten i Flensborg⁸.

Som *alterprydelse* tjener et 75 cm højt krucifiks af egetræ, delvis forgyldt, skåret af Hjalte Skovgaard 1953. Det afløste et 51 cm højt krucifiks af gips, der atter var trådt i stedet for et 103 cm højt støbejernskrucifiks fra o. 1875; det sidste er nu ophængt i ligkapellet.

Storstykket af den gamle renæssance-†*altertavle* hænger nu på sakristiets syd-

E. M. 1937

E. M. 1951

Fig. 9—10. Gl. Haderslev. Font og fontedetail (p. 228).

kande, indkøbtes 1910 i C. Ernsts Kunstanstalt für Kirchenschmuck i Berlin, begge med graveret indskrift under bunden svarende til Moltrups (Haderslev hrd.). *Vinkande* af københavnsk porcelæn, fra 1840'rne.

I inventariet⁹ 1776 omtales en gammel, forgyldt *kalk* og *disk* med tilhørende læderfuttal; det er sikkert det sæt, der endnu findes i kirken. 1841 indkøbtes ifølge regnskaberne en messing *†oblatæske*⁷.

Sygekalk, 1773, svarende til Moltrups, 10,5 cm høj. På bægeret indprikket skriveskrift: »In usum Pastorum Ecclesiæ Palæo. Haderslebiensis 1773« (»til brug for præsterne ved Gl. Haderslev kirke«). Under foden to gange gentaget CO (jfr. *disk* ovfr.). Indsat vinflaske med oblatskruegemme. *Disk* med graveret cirkelkors og samme stempel. I inventariet⁹ 1776 nævnes foruden en sølvforgyldt sygekalk og -disk en *†træske* og en *†tinkrukke* beregnet til brød og vin ved sygebesøg.

Alterstager fra 1609, i hovedsagen svarende til Branderups (Nr. Rangstrup hrd.), 41 cm høje, med kraftigt profileret fod- og lyseskål, skaft med fortrykt renæssancebaluster, på hvis midtskive er fæstet et støbt, symmetrisk skjold med graveret mærke og versaler: 1) »Gades denst tho ehr | vnd disser gemein! giffit Nis Brvn felbereder | disse lvchter klein. Anno 1609«, herunder et bomærke, hvori indgår bogstavet B. 2) »Kierstin Nisses Anno 1609«, hvorunder en halsende hund eller ulv, der springer frem fra nogle træer. — I inventariet 1776 nævnes to små *†messingstager*.

Alterskranke fra 1951 med lige, rektangulære smedejernspiller; den tidligere *†skranke* var fra 1871 af støbejern⁸, af egnens vanlige type, sikkert leveret af Spielweg & Co., Christiansfeld.

†Brudesmykke, »der nu [1776] ikke mere bruges, da byens jordemødre og andre i menigheden har anmasset sig at holde et sådant«⁹.

Font (fig. 9-10), romansk, af granit, af samme mester som Skrydstrups (Gram hrd.)¹⁹. Den store, blåsorte kumme, 83 cm i tv., har let indadskrånende sider; den er kun udhulet til halv højde og har intet afløb. Langs mundingsranden en tolvstav mellem spinkle rundstave, der løber ud i tre kraftigt frem-springende hoveder. Det største har i den flade overside en fordybning (olie-lampe? eller salthul?), hvorfra der rejser sig et lille kors i svagt relief. Under hovederne markeres kroppenes klædebon; de opdeler kummen i tre felter, som foroven har en frise med en bølgeranke og derunder en løve, en drage med tve-delt tunge, over dens hoved en cirkelskive samt en løve med lang tunge og et spidssnudet dyr med lang hale på hver side af en akantusplante. Foden, af en rødlig sten, der er formet som et omvendt terningkapitel og slutter direkte til kummen, har rundstav foroven, på hjørnerne eet råt tilhugget hoved og tre knopper, af hvilke den ene er omgivet af en arkade. På hver side en arkade, der omslutter en symmetrisk akantusplante, alle fire ens. 1776 havde fonten et *†trælg*⁹, måske det simple med drejet midtknop, der nu ligger på kirke-loftet.

Dåbsfad, af messing, fra 1650—1700. På randen vinranke med glatte blade og drevne klaser.

Dåbskande, se ovenfor.

Prædikestol, med reliefskåret årstal 1609, men gennemgribende istandsat 1871 af billedskærer C. Dahl, således at den mere har præg af 1800'erne end af 1600'erne²⁰. Den femfagede stol, der nu er rykket et stykke ud fra muren, har af det oprindelige snitværk kun bevaret de naivt skårne statuetter i arkaderne, Kristus med verdenskuglen og de fire evangelister med deres symboler og ind-skårne navne på konsollerne; på Kristi konsol »Anno 1609«. I postamentfel-terne en reliefskåret, latinsk indskrift: »Non vos estis q(ui) loq(vi)mini sed spirit(us) patris vestri qvi loqvitur in vobis. Anno Ch(rist)i 1609« (»det er ikke eder, som taler, men eders Faders ånd, som taler i eder. I Kristi år 1609«). Fornyet er fyldingerne med bueslag mellem de tynde, drejede, snoede hjør-nesøjler, frisen og kronlisten med beslagværk samt den glatte fodstolpe med store bøjler.

Lydhimmel, fra 1723, da der sluttedes kontrakt med billedhugger Christian Gotsch om et nyt »Verdeck« over prædikestolen⁹. Den er formet som en lige-sidet oktagon med små topstykker af akantusblade og på undersiden en otte-oddet stjerne med flammer og hængedue. Den kronedes tidligere af den op-standne frelser. Den medtagne figur, der (1951) lå på loftet, skal restaureres og genopsættes.

Stoleværket, med små gipsrosetter, fra tiden efter 1871, da det gamle ifølge regnskaberne⁸ skulle nedbrydes; gråmalet. En *†degnestol* med et lille skab, hvori alterkarrene gemtes, nævnes i inventariet 1776⁹.

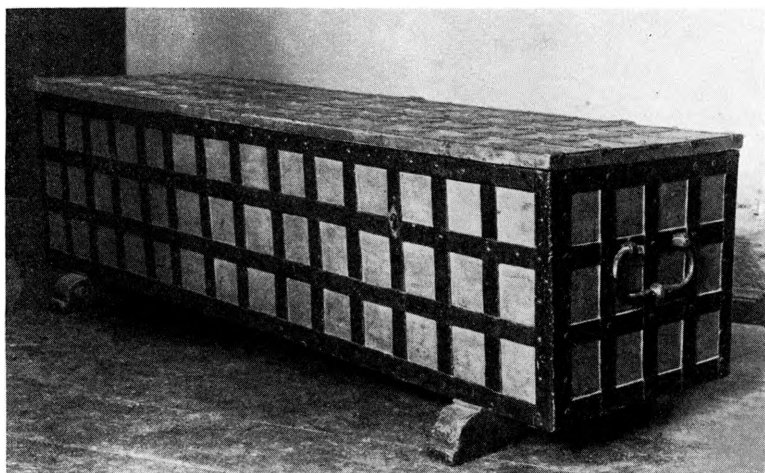

Fig. 11. Gl. Haderslev. Jernbunden kiste (p. 229).

E. M. 1951

Pulpitur. 1706 fik 16 dannemænd ret til på egen bekostning at opføre »et tabulatur« oven over kvindestolene og ned til den nørre dør, 5 alen bred og 17 alen lang, med adgang fra den nørre stols gangstol⁹. 1871 blev pulpituret forlænget og forsynet med en ny trappe af snedkermester Hansen i Haderslev⁸. Det har under en underskåret gesims glatte fyldinger med enkle profileringer mellem glatte pilastre. Grå- og blåmalet.

Et $\dagger$ vestpulpitur, der i en kirkeproces 1728 omtales som bygget 1707²¹, blev nedrevet 1871⁸.

Jernbunden *kiste* (fig. 11), fra 16—1700-tallet, 173,5 cm lang, 52 cm bred og 44,5 cm høj, af eg, med to rum og lille læddike i den ene side og to oprindelige, firkantede låsekasser indvendig. Muligvis den jernbundne bæk med lås til altertøjet og kirkens bøger, som omtales i inventariet 1776⁹. Nu i sakristiet. Lille, jernbunden *pengekasse* til klingpungspenge, nævnt 1776⁹, 50,5 cm lang, 33 cm bred, 28 cm høj, bundet med tre jernbånd, hvoraf det midterste går ned over låsehullerne, med hjørnebeslag og endehanke samt to pengeslidser. På loftet.

Malerier. I sakristiet hænger tre oliemalerier i forgyldte stukrammer af maleren C. Hartwig. De forestiller præsterne H. P. og H. S. Prahl, malet henholdsvis 1911 og 1912, samt provst C. A. Valentiner, død 1892, malet 1912.

I sakristiet opbevares ligeledes et gipskrucifiks, en afstøbning efter et krucifiks fra begyndelsen af 1500'rne.

Lysekroner. 1) Lille renæssancekrone fra 1550—1600, med skaft bestående af langagtig baluster mellem to skiver, kronet af langskægget landsknægt med brystpanser. Som hængekugle har den et lille, dobbelt løvehoved med ring i flaben. 2 $\times$ 6 arme, de fleste fornyede. 2) Barok, fra o. 1650 (fig. 12); balusterskaft

V. M. 1951

Fig. 12. Gl. Haderslev. Lysekrona (p. 229).

med lille, fladtrykt kugle øverst, kronet af flakt ørn. 2×8 arme samt prydarne i form af havheste; stor hængekugle. De to kroner er overført fra Hospitalskirken, ved hvilken lejlighed de kopier antagelig er blevet udført, der også hænger i kirken. †*Lysekrona*, fra 1700'rne, af smedjærn, bestående af seks vandrette arme udgående fra lille midtkugle, smykket med C-formede bøjlevolutter kronet af volutblomst¹⁸.

Orgel, leveret 1912 af Marcussen & søn, Åbenrå, men ombygget 1944; to manualer med 15 stemmer og pedal²². Samtidigt pulpitur med simpelt tremeværk. I 1830- eller 40'rne skænkedes et orgel til kirken²³.

Klingpung med indprikket skriveskrift langs randen: »Gammel Haderslev Kirke 1781«, endnu i brug. Ring med lyreagtig påfæstning til skafttappen, alt af messing; nyere, skindforet fløjlspose med guldgaloner; drejet skaft. Klokken mangler.

Klokker. I tårnet tre genforeningsklokker fra de Smithske jernstøberier i Ålborg, tegnet af Kåre Klint og Utzon Franck.

†*Klokker*. 1) 1573 anskaffedes en ny klokke (rgsk.). 2) Fra 1667²⁴, rimeligvis støbt i Husum, hvorfra den fragtedes (rgsk.). 3) Fra 1770, vejede 618 pd., støbt af Johann David Kriesche, Eckernförde, med indskriften: »Me fecit Johann David Kriesche in Eckernförde anno 1770. Herr Friedrich von Klingenberg, amtmann, herr Joachim Cretschmer, propst, herr Johann Peter Krahe, pastor,

kirchenjurat [dvs. værge] Falle Engsen Ladegaard« (klokkecirkulære). 4—5) Støbt 1912 af M. og N. Ohlsson i Lybæk, begge af malm. Den største, med tysk indskrift, vejede 669,5 kg, den mindste, med dansk indskrift, 250 kg. De tre sidstnævnte klokker blev afgivet ved tvangsafleveringen 1917 (klokkecirkulære)⁹.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) (Fig. 13) fra tiden o. 1574; tilføjet indskrift o. 1590. Hr. Michel Knudsen. »Anno 1574 up gronen Donner dach (Skærtorsdag) is(t) de erwerdi(ge) Her Michel Knudsen In godt selich entslapen, den g(ott) o. (?)«. Gotlandsk kalksten, 210 × 135 cm, med minuskler i randskrift, brudt i hjørnerne af cirkler med evangelisttegn over halvkartoucher med fordybede evangelistnavne i versaler. Midtfeltets øvre del optages af den sekundære indskrift, en slidt tværskrift med minuskler: »Anno 1590 den 25 februar Kattrine Miche ...«, måske Michel Knudsens hustru. Herunder et symmetrisk, kartoucheagtigt skjold, ved en rem ophængt i en krog, hvorfra der til hver side udgår en bøjle, i hvis ende der hænger en lille klokke. Skjoldet, hvis mærke består af et latinsk kors inden for et stiliseret gevir, flankeres af fordybede versaler: H.M. Stenen er antagelig identisk med det »epitaf« over præsten Knud Berthelsen, død 1574, som Rhode omtaler p. 266, men hvis navn han må have læst galt. — Ifølge Abildgaards dagbog 1775 (p. 102) lå stenen delvis under alterknæfaldet; nu op mod korets nordvæg (C. A. Jensen: Gravsten, nr. 586).

2) O. 1828. Jacob Boysen, født 17. aug. 1753, compastor ved S. Johannis på Føhr fra 1780 til 1790, pastor i Alt Hadersleben fra 1790 til 1828, død 21. dec. 1828. Rød, gotlandsk kalksten, 179 × 81 cm. Den glatte sten bærer en indskrift på tysk, skriveskrift, med præstens data; en nedenfor stående religiøs indskrift er med versaler. Indsat i blændingen på våbenhusets vestgavl.

3) O. 1831. Marie Rasmussen, født 26. febr. 1789, død Petersen (!) 9. sept. 1831. Rødlig, gotlandsk kalksten, 130 × 59 cm. Det øverste felt prydes af en søjlebåret arkade med trekantgavl i stråleglans, hvori ses et øje. Skriveskrift på tysk.

E. M. 1951

Fig. 13. Gl. Haderslev. Gravsten over Michel Knudsen, død 1574 (p. 231).

4) O. 1842. Karen Lund, født Laugesen, født i Gildbjerg, Lindknud sogn 1. maj 1792, død i Haderslev 3. nov. 1842, 50 år, 6 måneder og 3 dage gammel. »Hun efterlader en sørgende ægtefælle med 4 uopdragne børn, som helliger hende dette minde«. Grå sandstensstele, 145 cm høj, med trekantgavl kronet af kors. I gavlfeltet bladranke. Hvid marmortavle med skriveskrift. Herunder en bikube i relief, hvorfra udgår to grene, alt omgivet af blade. Nederst på stelen indsat en marmorplade over Anna Lund, død 1856. Bag på stelen er ligeledes indfældet to andre mindetavler over medlemmer af familien Lund.

På kirkegården er rejst en stor granitmindestøtte over Laurids Skau, født i Sommersted 22. maj 1817, død på Mariegård 11. maj 1864. »Efterslægten rejste denne sten«.

KILDER OG HENVISNINGER

L.A. Åbenrå. Haderslev provstearkiv: Kirkeregnskabsbøger for Gl. Haderslev 1565—1847 (rgsk.). — Sager angående de enkelte sogne, Gl. Haderslev 1583—1920. — Sager angående de enkelte sogne, Haderslev by (uordnet). — Haderslev provstis fælleskirkekasse: Regnskaber med bilag 1800—47. — Gl. Haderslev præstearkiv: Bd. 12. Sager til aktfortegnelsen II, 9, »Das kirchliche Bauwesen« 1772—1919. — Bd. 15. Sager til aktfortegnelsen II, 13—14, »Inventar u. Rechnungswesen« og »Die Kirchenvisitationen« 1763—1918. — Cc. 1. Inventarium og beretning om præsternes indtægter 1708—71. — Haderslev visitatorsager, sager til slesv. registraturer: nr. 21. Kirche zu Althadersleben 1716—1832. — Haderslev byhistoriske arkiv. General-Visitation. — Se iøvrigt arkivalier for Haderslev provsti i almindelighed p. 28. — Kirkeklokkecirkulære af 1918. — Museumsindberetninger af C. A. Jensen 1910, arkitekt Rolf Graae 1947 og 1953 (restaure-ring). — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller, Erik Moltke og Vibeke Michelsen 1951.

Haupt I, 343.

¹ E. Pontoppidan: *Annales ecclesiæ Danicæ*. II, 98, sml. Rhode p. 102. ² *Quellen-sammlung*. VI, 262 og 280. ³ Haderslev rådstuearkiv. General-kirkevisitation. ⁴ p. 102.

⁵ Visitatorsager. ⁶ Aug. F. Schmidt: *Danmarks Helligkilder*, p. 155. ⁷ Fælleskirkekassen, rgsk. med bilag 1800—47. ⁸ Fælleskirkekassen, rgsk. med bilag 1870—1924. ⁹ Sager ang. de enkelte sogne 1583—1920. ¹⁰ Kirken har næppe tidligere været forsynet med apsis; i alt fald siger Haupt, at der ikke fandtes noget spor af et sådant bygningsafsnit. Haupt nævner forholdet, fordi Braunius' stik i *Teatrum urbium* 1585 (p.235) viser kirkens østligste bygningsafsnit som en apsis; men antagelig er der kun tale om en signatur. ¹¹ Den ene indfatning kan meget vel stamme fra korets østmur, men hvis de begge har været til stede ved kirken, må den anden snarere stamme fra skibets nordmur, hvis romanske vinduer først blev ødelagt i forrige århundredes sidste halvdel, hvorimod korets søndre allerede tidligt synes erstattet med et større.

¹² Vinduerne kendes fra tegninger, som opbevares ved embedet, bl.a. et længdesnit udført 1870 af bygningsinspektør Fischer, Haderslev. Se fælleskirkekassen, rgsk. med bilag 1870—1924. ¹³ Sml. også Mackeprang: *Portaler* p. 145. ¹⁴ Tegninger til sakristiet findes ved embedet. ¹⁵ Et projekt til et tårn af nordfrisisk type udarbejdet 1909 af arkitekt Voss, Kiel, turde kirkeforstanderskabet ikke anbefale, fordi det var for dyrt; forstanderskabet henvendte sig derefter til arkitekt Jürgensen, Haderslev, som efter uoverstemmelser med Voss fremsendte skitser til et nyt tårn (sml. note 9). Disse

tegninger, fra 1. april 1911, er signeret af N. Jürgensen, mens de approberede fra 5. juli samme år bærer P. Grams navn; sidstnævnte angives som ledende arkitekt i det dokument, der er indlagt i spirknappen; se præstearkiv, sager til aktfortegn. II, 9.¹⁶ Ved embedet findes en skitse-mæssig plan af bygningen.¹⁷ En farvelagt tegning af Wilckens findes ved embedet; se også T. O. Achelis: Haderslev i gamle dage. I. 1926. p. 41.¹⁸ L.Å. Haderslev landrådsarkiv fag 138 nr. 7 1874 Inventarier. Haderslev provsti. Kendes fra et fotografi i NM.¹⁹ Mackeprang: Døbefonte p. 332 f.²⁰ Fælleskirkekassen, rgsk. med bilag 1870—1924. Se under 1872.²¹ Amtsvisitatorialsager, diverse udtagne sager.²² Organist- og Kantorembederne. 1953, 5. udg., p. 207.²³ Ifølge visitatorialsager 1832 23. maj—1856 har kirken et orgel, jfr. fælleskirkekassen, rgsk. 1833—71.²⁴ E. Pontoppidan: Den danske Atlas. VII. 1781. p. 144.

KIRKER I HADERSLEV EFTER 1850

Kristuskirken er en frimenighedskirke og ligger i Ringgade; den er opført 1896—97 i nyromansk stil med skib og tårn (arkitekt Th. Hagerup), men først indviet 16. september 1900¹.

Evangelisk-luthersk frikirke, der ligger i Buegade, ejes af »Missouribevægelsen«; den er indviet 23. oktober 1904.

S. Marie, byens katolske kirke, ligger på hjørnet af Mellem- og Mariegade; den er opført 1908 og indviet 11. oktober samme år.

¹ Thade Pedersen: De sønderjydske Frimenigheders Historie p. 205 ff., 280 ff.